

УДК 37.01-04

DOI: 10.36550/2415-7988-2020-1-189-180-184

КІРЮХА Катерина Ігорівна –

аспірант кафедри педагогіки та методики професійної освіти

Криворізького державного педагогічного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7598-6287>

e-mail: katekrrog@i.ua

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ІДЕЙ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД НОВОГО ЧАСУ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Побудова свідомого громадянського суспільства – пріоритетна мета розвитку всіх держав світу. Україна не є виключенням. Протягом історії українські землі опинялися в складі іноземних держав, виносили тягою військових часів та релігійно-культурного гноблення. Активні державотворчі процеси кінця XVIII–XIX стст., стали основою для формування громадянського суспільства на засадах демократії, поваги до національних цінностей та норм моралі. Виховання громадянина з активною життєвою позицією стає потребою, в реалізації якої відіграє значущу роль освіта. Проте, остаточно говорити про створення власної незалежної держави український народ може лише після 1991 року. Та сьогодні можемо стверджувати про все ще незначний рівень правової обізнаності молоді, низьку соціальну та політичну активність, недостатню готовність учасників освітнього процесу брати на себе відповідальність за власні вчинки та бездіяльність.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою висвітлення серед молоді еволюції понять «громадянство» та «громадянська відповідальність» в історичному та правовому полі, визначенні їх концептуального змісту в історії світових держав та українського народу. Формування громадянської відповідальності в освітньому просторі України сьогодні розглядається як одна з наскрізних змістовних ліній, реалізувати яку без історичної ретроспективи є недоцільним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи еволюцію розвитку понять «громадянство» та «громадянська відповідальність» слід звернути увагу на твори Аристотеля, Платона, Протагора, Сократа, Солона, Демосфена, Тертуліана. Певну відповідальність особи перед суспільством передбачали закони Хамурапі, статті «Золотої булли» та «Руської правди»

Ярослава Мудрого, інші збірники Стародавнього світу та Середньовіччя. Актуальним дане питання було й для священних релігійних книг, вчень Лао Дзи, Конфуція, Сіддхартхи Гаутами. З посиленням впливу католицької церкви в Європі для пояснення законів життя та з метою примирення з власною долею поширюються ідеї Аврелія Августина, Іоанна Солберійського, Томи Аквінського, Марсілія Падуанського тощо. Твори вищезазначених мислителів стали підґрунтям для вивчення проблеми формування «громадянської відповідальності» вченими радянського періоду та часів незалежності України.

Метою статті є здійснити аналіз становлення та змістовну складову понять «громадянство» та «громадянська відповідальність» у період Нового часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових досліджень є показником зростаючого інтересу теоретиків і практиків до технологій формування громадянської відповідальності старшокласників. Але науковці в освітній галузі сьогодні обирають форми і методи роботи для обґрунтування і впровадження власних теорій, звертаючись до демократичних засад держав Європи та світу, намагаючись врахувати традиції та звичаї власного народу. Отже, вважаємо за доцільне дослідити формування поняття «громадянство» та «громадянська відповідальність» і в розрізі історії Нового часу.

Формування таких понять як громадянство, громадянськість, громадянська відповідальність відбувалось у Стародавньому світі паралельно зі створенням перших держав, а тому рабовласницькі відносини сприймаються як норма життя, закон. За часів Середньовіччя панував християнський світогляд суспільно-етичним догматом якого був договір людини з Богом. Науковці, філософи Нового часу починають формувати концепцію рівності всіх членів суспільства та теорію суспільного

договору за яким суверенітет народу є основною ознакою громадянського суспільства. Важливу роль у зміні світогляду відіграли Великі географічні відкриття, Велика французька буржуазна революція, становлення парламентаризму, тощо.

Засновником теорії суспільного (політичного) договору за часів Просвітництва став Ж.-Ж. Руссо, який показував взаємозв'язок та взаємозалежність громадян та керівництва державою, наголошував на самообмеженні людини і її здатності підкорятися обраному уряду/судді, що має правити справедливо та суворо. Мислитель вірив у те, що можливо проводити реформи в державі, що здатні задовольнити населення, а не керівництво [1, с. 558]. Філософ наголошував на провідній ролі освіти у формуванні активного свідомого громадянина, який перетворює демократичні засади на догмати власного існування. Праця «Еміль, або Про виховання», написана Ж.-Ж. Руссо 1762 р. стала втіленням поглядів філософа зі створення гармонічної і цілеспрямованої особистості, в якій високо розвинуті якості людини-громадянина, патріота своєї країни. Саме в першому розділі твору мислитель акцентує увагу на громадянській відповідальності: «...щоб бути чим-небудь, щоб бути самим собою і завжди єдиним, потрібно діяти, як говориться, потрібно бути завжди готовим на рішення, що потрібно прийняти, потрібно приймати сміливо і впливати на нього постійно» [2].

Теорія суспільного договору викликала активну полеміку серед мислителів. І, навіть, її творці та ідеологи продовжували розвивати власні теорії, сперечаючись зі своїми попередниками. Г. Гроцій, Т. Гоббс, С. Пуфендорф, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та І. Кант належать до числа найбільш відомих теоретиків суспільного договору і зробили неоціненний вклад в розуміння значущості громадянської відповідальності на державотворчі процеси.

Майже двадцять років (1751–1772) французькі філософи, науковці, інженери, вчені працювали над створенням «Енциклопедії або Тлумачного словника науки, мистецтва й ремесел» головними редакторами якої стали Д. Дідро та Ж. Д'Аламбер. Не зважаючи на тиск і критику з боку влади та церкви, автори-упорядники спробували показати світ крізь призму раціонального світогляду та його принципи, намагалися надати наукове пояснення явищам та процесам, підносили

значення освіти та науки, як рушійної сили побудови демократичного суспільства.

Отже, можемо говорити про невтомні спроби просвітників популяризувати освітньо-виховні акції, що мають у майбутньому сприяти формуванню відповідального громадянина з активною життєвою позицією. Саме освіта та моральність, на думку мислителів, здолає найганебніший бич людства – феодалізм. А людина повинна брати приклад та відповідально ставитися до природи, адже саме її закони довели свою розумність та дієвість [3, с. 228–230].

На вихованні високої моральності в громадян наголошують всі представники Просвітництва. Бо саме моральність повинна стати запорукою відповідального ставлення до обов'язків, що будуть покладені на людину внаслідок виконання нею відповідної соціальної ролі. А збільшення кількості високоморальних громадян прямо пропорційне обсягові громадянських обов'язків. Недарма саме представнику Просвітництва – Ш. – Л. Монтеск'є – сягнула ідея розподілу влади в державі на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову. Це значить, що брати участь у прийнятті законів та контролі щодо їх дотримання мають не лише обрані за народженням, а також ті, хто здобув авторитет завдяки активній громадянській позиції та високому рівню громадянської відповідальності.

Найбільш традиційним є погляд, згідно з яким громадянське суспільство з'являється з виникненням приватної власності й держави, а саме поняття «громадянське суспільство» застосовується для характеристики певного стану суспільства й отожднюється з державою особливого типу, в якій юридично забезпечено й політично захищено основні права та свободи особи, через що її можна вважати цивілізованою. А.-Дж. Тойнбі є одним з тих науковців, який пропонує цивілізаційну концепцію історії.

Вважається, що Т. Гоббс був першим, хто розрізняє поняття «громадянське суспільство» та «державу». Опрацювавши значну кількість філософських категорій Т. Гоббс визначає пріоритетним соціальні питання, визначення ролі людини в суспільстві та державі, подає власне розуміння дефініцій. Власну теорію суспільства і держави Т. Гоббс намагався спробувати аргументувати в творах «Про громадянина» та «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковного і цивільного». Філософ та політичний теоретик

Т. Гоббс простежує еволюцію від первісного суспільства з його всезагальною ворожнечою та страхами до культурного впорядкованого етапу існування людської спільноти. Він вважає, що саме державна влада дисциплінує і дає поштовх для подальшого розвитку членам суспільства. Мир і спокій, благополуччя населення, порядок, який встановлюється державою організовують звичайну людину, роблять її відповідальною, перетворюють на громадянина. Мислитель стверджує, що природним станом людини є бажання суперечити, боротися проти держави. Саме тому закон як прояв державної влади зобов'язаний здолати природній потяг людини і забезпечити мир у суспільстві.

Ідеї Т. Гоббса про громадянське суспільство та державу протягом тривалого часу викликали дискусію серед інтелектуалів, стали підґрунтям для написання наукових праць мислителів XVII–XIX стст.

На противагу Т. Гоббсу Дж. Локк у своїх працях намагається обґрунтувати теорію відокремлення громадянського суспільства, вважаючи, що перше з'явилося значно раніше другого. Філософ виклав теорію свободи людини і рівності в суспільстві у формулі: «життя – свобода – власність» [5, с. 11].

Філософам Нового часу притаманний погляд на державу як на систему упорядкування життя суспільства, кожен громадянин якого має відповідально ставитися до своїх громадянських обов'язків та підкорятися владі. У випадку зловживання владою, порушення законів представниками керівних органів держави народ має право повстати та звільнитися від влади.

Французький матеріалізм дійсно посідає особливе місце в філософії Просвітництва. В його основі – ідеї верховенства людського розуму та людської свободи. Одним з наріжних каменів стає здатність реалізовуватися за для прогресу моральності й самоствердження людини.

Ще один з представників французького матеріалізму Ж. де Ламетрі розглядає людину крізь призму «природного закону» – природного вміння людини, як соціальної істоти, розрізняти добро і зло. Саме цей «природний закон» сприяє формуванню громадянської відповідальності.

Важливою віхою у формуванні дефініцій «громадянство» та «громадянська відповідальність» відіграла творчість І. Канта. Свою концепцію він виклав у працях «Критика чистого розуму», «Критика

практичного розуму», «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані», «Антропологія» та інших. Філософ вірив у прогрес людства, як у скеровану розумом еволюцію. Вважав, що відповідальність визначає моральний закон, а вчинками керує «внутрішній суддя» – совість [6]. Лише за умови високого рівня суспільної свідомості можна говорити про громадянське суспільство, що є проміжною ланкою між тваринним станом та втіленням ідеї світового громадянства. Проте стати повноцінними громадянами, досягти категоричного імперативу протягом одного покоління за І. Кантом не можливо: лише віра в Бога, добродішність та добродішність допоможе людству досягти високої мети [7, с. 40–44].

Праці І. Канта вплинули на творчість видатних мислителів Нового часу, таких як Ю.Габермаса, Г. Гегеля, Е. Фромма, Ф. Шеллінга, А. Шопенгауера та інших.

Виходячи з позицій екзистенціалізму, Ж.-П. Сартр стверджує, що людина приречена бути вільною, відповідальною за весь світ та за всі вчинки, оскільки постійно формує себе, сама створює і керує ситуаціями, до яких потрапляє. В реальності ж, нескінченно втілюючи в життя власні проекти, така особистість не здатна реалізувати власні ідеали, а абсолютна відповідальність перетворюється на безвідповідальність, оскільки неможливо визначити сам суб'єкт відповідальності – прошарок суспільства, певна група людей чи конкретна особистість [8, с. 172]. Ми бачимо, що і в цьому випадку відповідальність виступає як засіб контролю.

Окремої уваги потребують дослідження українських учених у сфері громадянства та громадянського суспільства. Знаковими для української наукової думки були твори Г. Сковороди, представників Кирило-Мефодіївського товариства (М. Костомарова, В. Білозерського, М. Гулака), П. Юркевича, М. Драгоманова, І. Франка, Ю.Бачинського, М. Міхновського.

1846–1847 рр. на Наддніпрянщині діяло «Кирило-Мефодіївське товариство» до складу якого входили визначні митці свого часу: М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Гулак тощо. І хоча в програмних документах організації зафіксовано переважно політичні погляди її членів, та в особистих листах, творах фігурує питання громадянської відповідальності, морально-етичного виховання. Проте, ці питання підіймалися виключно прогресивною педагогічною елітою та виключно у вузькому, надійному

колі слухачів. Перебування Наддніпрянщини у складі Російської імперії гарантувало переслідування та жорстокі покарання для пропагандистів національної ідеї та реформаційних змін в освітньому процесі [9, с. 54].

До прибічників того, що громадянське виховання є складовою загально виховного процесу слід віднести К. Ушинського, В. Стоюніна, П. Каптерева. Відповідно до переконань дослідників, людина є частиною суспільства, складовою держави, а значить, школа працює плідно лише в тому випадку, якщо виховує молодь з активною громадянською позицією. Школа зобов'язана виховувати громадянина. При цьому громадянин не повинен знищувати людину, а людина – громадянина.

Українська філософія наріжним каменем ставить проблему справедливості, моральної автономії людини, повагу до державотворчих процесів та демократичних цінностей. Мислителі мріяли про створення високорозвиненої християнської держави, метою існування якої мала стати турбота про своїх громадян, забезпечення їх добробуту. М. Драгоманов пріоритетом у державі бачив особу «над громадою» (державою) з ідеями світової моралі та єдності [10].

Наприкінці XVIII – XIX ст. наукова думка на українських землях зазнала активізації в рамках національно-культурного відродження, боротьби української нації за особисту свободу та державну незалежність. Саме період Нового часу подарував українські історії філософів, науковців, митців, що ставили інтереси нації над особистими вподобаннями, здатні були витримати тортури та обмеження волі заради поширення ідей демократії. Перші українськомовні друковані видання, просвітницькі та політичні організації вселяли надію в українське суспільство на формування власної державності. Саме вони дали поштовх створенню багатопартійності на українських землях, першому досвіду парламентської роботи, ідеям Української революції.

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Взаємовідносини між різними прошарками, регулювання механізмів управління державою задля задоволення потреб суспільства стає основною метою і змістом існування людини Нового часу. Особистість зобов'язана (на думку значної кількості мислителів) прислухатися, а не поклатися на Бога. Людина – це особистість, а значить вона –

особлива ланка в житті держави, яка має внести свій неоціненний вклад в розвиток науки, мистецтва, освіти, формування громадянських цінностей. Особистість же, розвиваючись, усвідомлює себе громадянином, частиною держави, важливим гвинтиком у механізмі взаємодії соціуму. Людина починає усвідомлювати свою значущість у світі, що саме вона здатна досягти певних зрушень заради власного добробуту, власної родини і держави. Не слід забувати також, що саме в Нову добу відбувається формування більшості європейських держав й поширення представницьких органів влади – парламенту. Ці процеси збігаються в часі з національно-культурним відродженням та державотворчими процесами на українських землях. Відповідно можемо відзначити ідентифікацію себе людиною, не лише як особистості, а як громадянина, що не просто може, а повинен втручатися у громадські й політичні процеси. З огляду на вищесказане, слід акцентувати увагу на необхідності подальшого дослідження еволюції понять «громадянство» та «громадянська відповідальність». Вбачаємо за необхідне формування громадянської відповідальності у старшокласників, реалізації наскрізної змістовної лінії «громадянська відповідальність» в освітньому процесі як необхідної умови становлення демократичної нації.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Руссо, Жан-Жак // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
2. Руссо, Жан-Жак Єміль, или о воспитании [Електронний ресурс]. URL: <https://mybook.ru/author/zhan-zhak-russo/emil-ili-o-vospitanii/read/>
3. Философия. Учебник для вузов/ Под ред. проф. В. Н. Лавриненко, В. П. Ратникова. Москва: 2007. 282 с.
4. Пустова Т. О. Томас Гоббс про ключові чинники становлення громадянського суспільства // Філософські проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11542.html>
5. Лобанова А. Громадянське суспільство: пошук наукової парадигми. / Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості: Збірник наукових праць / Відп. ред. А.С. Лобанова. Вип. 3. Криий Ріг. –Забже: Видавничий дім, 2008. С. 9–25.
6. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.

7. Кант И. Критика практического разума. Москва: Эксмо, 2015 [Електронний ресурс]. URL: <http://iakovlev.org/zip/kant2.pdf>

8. Сартр Ж.-П. Слова. М.: Политическая литература, 1966. 176 с. [Електронний ресурс]. URL: https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/ehkzistencia_lnaja_filosofija/satr_zh_p_slova/35-1-0-4738

9. Кучинська, І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.) / І. Кучинська // Українська література у загальноосвітній школі 2007. № 8. С. 53–54.

10. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадянські справи 1764 – 1880 [Електронний ресурс]. URL: https://archive.org/stream/libgen_00699918#page/n5/mode/2up

REFERENCES

1. Shinkaruk, V. I. (2002). *Russo, Zhan-Zhak. Fi'losofs'kij encziklopedichnij slovník*. [Rousseau, Jean-Jacques. Philosophical encyclopedic dictionary]. Kiyiv.

2. Russo, Zhan-Zhak *Yemil', ili o vospitanii*. [Smil, or about education].

3. Lavrinenko, V. N., Ratnikova V. P. (2007) *Filosofiya. Uchebnik dlya vuzov*. [Philosophy. Textbook for universities]. Moskva.

4. Pustova, T. O. *Tomas Gobbs pro klyuchovi' chinniki stanovlennya gromadyans'kogo suspi'l'stva*. [Thomas Hobbes on the key factors in the formation of civil society].

5. Lobanova, A. (2008). *Gromadyans'ke suspi'l'stvo: poshuk naukovoyi paradigmi*. [Civil society: the search for a scientific paradigm].

6. Kant, I. (2000). *Kritika chistogo rozumu*. [Critique of pure reason]. Kiyiv:

7. Kant, I. (2015). *Kritika prakticheskogo razuma*. [Criticism of practical reason]. Moskva.

8. Sartr, Zh.-P. (1966). *Slova*. [The words]. Moskva.

9. Kuchins'ka, I. (2007). *Progresivni' predstavniki naczional'noyi eli'ti pro formuvannya gromadyans'koyi osobistosti' (II pol. XIX st.)*. [Progressive representatives of the national elite on the formation of civic personality (second half of the XIX century)].

10. Dragomanov, M. *Novi' ukrayins'ki' pi'sni' pro gromadyans'ki' spravi 1764–1880*. [New Ukrainian songs about civil affairs 1764–1880].

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

КІРІОХА Катерина Ігорівна – аспірант кафедри педагогіки та методики професійної освіти Криворізького державного педагогічного університету.

Наукові інтереси: формування громадянської відповідальності у старшокласників в умовах профільного навчання.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

KIRIUKHA Kateryna Ihorivna – graduate student of the Department of Pedagogy and Methods of Vocational Education of Kryvyi Rih State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: the formation of civic responsibility in high school students in the context of specialized training.

Стаття надійшла до редакції 18.07.2020 р.

УДК 811.161.2'243:378.147

DOI: 10.36550/2415-7988-2020-1-189-184-189

ЛІПАТОВА Марина Валентинівна –

викладач кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6410-1762>

e-mail: marinalipatova58@gmail.com

БАБИЧ Тетяна Валеріївна –

кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0174-623X>

e-mail: babichtetyana1211@gmail.com

ДЕЯКІ МЕТОДИЧНІ ПИТАННЯ НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності проблеми. Інтеграція України в міжнародний науково-освітній та культурно-інформаційний простір посилила зацікавленість до вивчення української мови [1, с. 1]. Навчання української мови як іноземної належить до

актуальних, практично необхідних і важливих питань. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю пошуку шляхів оновлення і оптимізації процесу викладання української мови іноземним студентам. Основною метою вивчення української мови є формування